

Középkori és modern zsidó irodalom

BBN-HEB11-313 , BBN-BIB-691.07, BBV-101.50, BMVD-101.77

Panelóra, koordinálja: *Biró Tamás*

2019. november 06.: „Jewish thought”
középkori és újkori filozófia, miszticizmus, haszidizmus

A szeptemberi bevezető előadás összefoglalása

Zsidónak tekintjük, ha teljesül...

- ezek közül – melyik?
- ezek közül több egyszerre – melyek?
- ezek közül legalább tetszőleges három (vagy más szám)?

Mitől zsidó egy zsidó irodalmi/művészeti alkotás?

Lehetséges hipotézisek:

- Zsidó szerző (származásilag vagy vallásilag?) -- *ki számít zsidónak?*
- Zsidó közönség (*célközönség*, akinek a szerző szánja a művét, ↔ *olvasóközönség*, aki ténylegesen olvassa, a mű keletkezése idején vagy később)
- Zsidó téma -- *de mi számít zsidó/zsidós témának?*
- Zsidó „jelleg”
 - Nyelv, amelyen született (héber, judeo-nyelvek...)
 - *A Héber Biblia* mint (kimondott vagy kimondatlan) alapszöveg
 - Diaszpóralét, arra történő reflektálás
 - Szimbólumrendszer; • Helyszín vagy kontextus; • Stb...

Visszatérő kérdések a félév során (ismétlés)

1. A környező népek kulturális javai hatása a zsidó/héber nyelvű irodalomra? (Új témák, új műfajok, stb. átvétele.)
2. A zsidó szerzők számára a nyelvválasztás fontos szempont?
→ A célközönségnek mi a nyelve? A műfajnak mi a nyelve?
3. Viszony a korábbi zsidó szerzőkhöz, művekhez? (intertextualitás)
→ A Héber Biblia (hol explicit, hol implicit formában) alapszövegként, hivatkozási pontként szolgált?
4. A száműzetés, ill. az Izrael földjére történő visszatérés téma?

Mitől zsidó a zsidó irodalom? (ismétlés)

	Szerző	Közön- ség	Téma	Műfaj	Bibliai hivatk.	Diasz- póralét	Nyelv
<i>Pijjut-költészet</i>	✓	✓	✓	✓	✓	✗ (✓)	✓
<i>Középk. héber világi költészet</i>	✓	✓	? / ✗	✗ => ?	✓	✓ / ? / ✗	✓
<i>Biblia-magyarázat</i>	✓	✓	✓	✓ / ?	✓	✗	✓
<i>Kommentár-irod.</i>	✓	✓	✓	✓	? / ✓	✗	✓
<i>Responsumok</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✗ / ? / ✓	✓ / ? / ✗	✓
<i>Kódex-irodalom</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✗ / ? / ✓	✗	✓
<i>Filozófia</i>	✓	✓ / ? / ✗	✓ / ? / ✗	✗	✓ / ?	? / ✗	✗

Mitől zsidó a zsidó irodalom? (ismétlés)

	Szerző	Közön- ség	Téma	Műfaj	Bibliai hivatk.	Diasz- póralét	Nyelv
<i>Pijjut-költészet</i>	✓	✓	✓	✓	✓	✗ (✓)	✓
<i>Középk. héber világi költészet</i>	✓	✓	? / ✗	✗ => ?	✓	✓ / ? / ✗	✓
<i>Biblia-magyarázat</i>	✓	✓	✓	✓ /	✓	✗	✓
<i>Kommentár-irod.</i>	✓	✓	✓	✓	✓	✗	✓
<i>Responsumok</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✓	✗	✓
<i>Kódex-irodalom</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✗ / ? /	✓	✓
<i>Filozófia</i>	✓	✓ / ? / ✗	✓ / ? / ✗	✗	✓ / ?	? / ✗	✗

A nyelvválasztás jelentősége

Mitől zsidó a zsidó filozófia?

Mitől zsidó a zsidó filozófia?

- (1) A zsidóság (zsidó vallás, zsidó identitás, stb.) kérdéseinek megközelítése [egyetemes] filozófiai módszerekkel?
- (2) Egyetemes filozófiai kérdések partikuláris zsidó megközelítésben?
- (3) Filozófiai iskolák zsidó adaptációi?
- (4) Filozófia valamilyen „egyéb” zsidó jelleggel?

Hasonló válaszok adhatók a hasonló kérdésekre:

Mitől zsidó a zsidó szépirodalom? Mitől zsidó a zsidó zene? Mitől zsidó a zsidó csillagászat? Stb.

Mitől zsidó a zsidó filozófia? (1)

(1) A zsidóság (zsidó vallás, zsidó identitás, stb.) kérdéseinek megközelítése filozófiai módszerekkel?

- Zsidó teológia? – nem létezik tipikusan „szisztematikus/biblikus zsidó teológia”.
- A zsidó álláspont megfogalmazása felekezetek közötti párbeszéd céljából vagy polémia hatására:
 - Ókor: pl. Alexandriai Philón (kb. i.e. 20 – i.sz. 50); Josephus Flavius (kb. i.sz. 37–100 után: *Apión ellen*)
 - Középkor: pl. Maimonides 13 hitelve; Jehuda ha-Levi: *Kuzári*.
 - Újkor: pl. Moses Mendelssohn: *Jeruzsálem, avagy a vallási hatalomról és a zsidó hitről* (1783).
- + polemikus/apologetikus művek: keresztény, muszlim, karaita... álláspontok *elleni* érvek.
- Nem bibliakommentár, nem halakhikus irodalom, stb., hanem „egyéb”:
 - Pl. misztika (kabbala), haszid irodalom (18-21. század), a litvániai muszár mozgalom irodalma (“erkölcsi irodalom”, 19. század), stb. – „filozófia” tág értelemben?

Nem mindig „valódi” filozófia → **“Jewish thought” / *maḥsevet Jisrael* מהשבת ישראל**.

Mitől zsidó a zsidó filozófia? (2)

(2) Egyetemes filozófiai kérdések partikuláris zsidó megközelítésben?

- Lehet-e egy tudományterület (matematika, biológia... filozófia) felekezeti függő?
- Mitől zsidó? Javaslat: mert a zsidó vallás alapszövegeire épít.
- **Középkori (keresztény, muszlim, zsidó) filozófia:** a Biblia központi szerepe – Szt. Ágostontól Descartes-ig, avagy inkább Alexandriai Philóntól (kb. i.e. 20 - kb. i.sz. 50) Baruch/Benedictus Spinozáig (1632-1677).
- **Zsidó filozófusok az újkorban:** a kortárs filozófia alapkérdései, valamint a zsidóságot (vallást, sorsot, identitást) érintő kérdések, a Héber Biblia, a Talmud és más zsidó források szem előtt tartásával – *Moses Mendelssohntól* (1729-1786) a kései *Emmanuel Levinasig* (1906-1995).

Mitől zsidó a zsidó filozófia? (3)

Konstans kettős igazodás: a zsidóság klasszikusaihoz és a filozófia klasszikusaihoz

(3) Filozófiai iskolák

- Görög filozófia
- A kalam filozófiája
- Neoplatonizmus

- Arisztotelianizmus
- Averoes
- Kora-újkor
- Felvilágosodás
- Vallásfenomenológia
- Angolszász pragmatizmus
- Egzisztencializmus

zsidó adaptációi?

- pl. Alexandriai Philón
- pl. Szaadja gaon
- pl. Slomo ibn-Gabirol és Jichak Jiszraeli, valamint a kabbala
- pl. Moses Maimonides
- pl. Jichak Albalag
- pl. Baruch Spinoza
- pl. Moses Mendelssohn
- pl. Joseph Baer Soloveitchik
- pl. Mordecai Kaplan
- pl. korai Emmanuel Levinas

Mitől zsidó a zsidó filozófia? (4)

(4) A „zsidó jelleg” néhány további szempontja:

- **Diaszpóra-lét**: állandó polémia, keresztény és muszlim nyomás az áttérésre, a filozófiai (racionális) érvek retorikai jelentősége vallásváltásnál (még ha az áttérések mögött érdekek vagy nem-racionális okok húzódhattak is meg).
- **Műfajok**:
 - (1) Nem zsidó filozófiai műfajok átvétele (pl. értekezés, dialógus).
 - (2) “Filozófia” hagyományos műfajú művekben (pl. Tarjag-micvot, bibliakommentár, stb.) a leírtak mögött, gyakran nagyon implicit formában a háttérben elrejtve.
 - (3) Átmenet: értekező előszavak hagyományos műfajokhoz (pl. Maimonides előszavai a műveihez; Abraham ibn-Ezra és mások előszavai bibliakommentárokhoz).

Mitől zsidó a zsidó filozófia? (4)

(4) A „zsidó jelleg” néhány további szempontja:

- **Nyelvválasztás**: tükrözi a mű pozicionálását.

× milyen nyelven tud írni a szerző az adott témáról?

× milyen nyelven ért az olvasóközönség?

× mi az adott műfaj konvencionális nyelve az adott kultúrában?

*Pl.: milyen nyelven áll rendelkezésére szakszókincs?
Ld. a következő órán.*

A rabbinikus tudomány nyelvei
vs. az “egyetemes” tudomány nyelvei
vs. a nép nyelve

(héber; néha arámi – vö. *Zohar*),
(irodalmi arab, Hochdeutsch, angol, stb.),
(judeo-arab, jiddis, stb.).

“Jewish thought” (מהשבת ישראל לִישְׂרָאֵל)

„Filozófia” a szó tág értelmében, amely jóval többet fed le, mint a hagyományos értelemben vett filozófia. Például:

	Filozófia	Misztika	Egyebek
<i>KÖZÉPKOR</i>	Neoplatonista filozófia Arisztotelianus filozófia Szaadja, Júda ha-Lévi Maimonides...	Késő ókor: merkava-irodalom Kora középkor: <i>Széfer jecira</i> 13. századi kabbala, <i>Zóhár</i>	apologetikus művek ...
<i>KORA ÚJKOR</i> <i>ÚJKOR</i>	Spinoza, M. Mendelssohn, reform (Abraham Geiger...), neortodoxia (S. R. Hirsch...), Buber, Levinas...	16. század: luriánus kabbala ... 18. század: haszidizmus további újkori kabbalisták	... 19. sz.: muszár- irodalom

A középkori zsidó filozófia néhány kulcsfigurája és műve

Szaadja gaon

- 882, Egyiptom – 942, Irak.
- 928-tól a szúrai akadémia feje.
- Költemények, halakhikus művek, bibliafordítás, nyelvészet, stb.: ld. többi előadás.
- Kalām filozófia (korai arab racionalizmus)
+ polémia a karaitákkal.
- *Kitāb al-Amānāt wa-al-I'tiqādāt / Szefer ha-emunot ve-hadeot / Hit és tudás / Hittételek és vélemények könyve.*
- Héber fordítása: Jehuda ibn Tibbon, 1186.

Jehuda (Juda) ha-Levi

- 1075 előtt, Toledo vagy Tudela – 1141, Izrael földje.

Legenda: megérkezett Jeruzsálembe, megcsókolta a köveket, és egy lovas leszúrta.

- Andalúziai zsidó aranykor
- Költő (ld. Koltai Kornélia előadása a költészetéről), orvos, filozófus...
- Szoros barátság Abraham ibn Ezrával.

Élete végén Izrael földjére utazik: a vallásos cionizmus saját előképét látja benne.

- Kitâb al-Radd wa-'l-Dalîl fi 'l-Dîn al-Dhalîl (The Book of Refutation and Proof on the Despised Faith) = Kuzari (1140)
 - Dialógus-forma – vö. Platón dialógusai.
 - Bár kritikus a görög-arab filozófiával szemben (kalām, arisztotelianizmus), mégis több elemét felhasználja.
 - Héber fordítás: Jehuda ibn Tibbon, stb. (de vannak modern héber fordítások és más is).

Jehuda (Juda) ha-Levi: *Kuzari* (1140)

- Kerettörténet: A kazár király álmot lát, amelyben egy angyal azt mondja neki, hogy Istennek tetszenek a király szándékai, de nem a tettei. Előbb a filozófust, majd egy keresztényt, majd egy muszlimot, és végül egy zsidó rabbit hív.
- Történeti háttér: a kazár király áttérése a zsidó vallásra (8. század körül)?
- Eredetileg (judeo-)arab nyelven keletkezett.

Észrevételek a [feladott szöveggel](#) kapcsolatban:

- A görög filozófiai hagyományból: dialógus-forma (felvezető kérdés-válaszok, majd egy téma kifejtése). Analógiákra és metaforákra épülő retorika.
- Korabeli tudományosság: naiv orvostudomány. „Test-lélek probléma”.
- Bibliaértelmezés, majd liturgiaértelmezés a filozófiai érvelés keretében.
- Történelemfilozófia: Izrael szenvedéseinek az oka.
- Világkép: elemek > ásvány > növény > állat > ember > Izrael > próféták.

Vö. a múlt heti előadásom második állításával!

Moses Maimonides

- Moses ben Maimon / RaMBaM
- Cordoba, Spanyolország 1135/8 – Fosztát, Egyiptom, 1204
- “A zsinagóga sasa”: Misna-kommentár, Széfer ha-micvot, Misne Tora, responsumok, levelek...
- *Dalālat al-Hā'irîn / Tévelygők útmutatója / More nevuchim*
- Arisztotelianizmus
- Héber fordítások: például
 - *Széfer ha-micvot*: Abraham ibn Ḥasdai, Mose ibn Tibbon, stb.
 - *Útmutató*: Smuel ben Juda ibn Tibbon (1204), Juda al-Ḥarizi, stb.

Középkori zsidó filozófia – néhány további név

- Jichak Jiszraeli (Észak-Afrika, kb. 855-kb. 955): neoplatonikus filozófia
- Spanyol zsidó aranykor a 11. században
 - Slomo ibn Gabirol (Avicbron, kb. 1021- kb. 1057)
 - Bahja ibn Paquda (11. sz. második fele): *Ḥovot ha-levavot* ('A szív kötelességei')
- 13. századi Provence:
 - Levi ben Gersom / Gersonides (RaLBaG, 1288-1344; bibliaértelmező és csillagász is): *Milḥamot Hasem* (Az Úr háborúi)
 - Jozsef Kaszpi (1279-1340?)
- Katalónia a 14. században:
 - Ḥasz dai Crescas (kb. 1340-1410/11)
- (Ismét: az Ibn-Tibbon család és más fordítók jelentősége, hatásuk a héber filozófiai szókincs, de magának a zsidó filozófiának a fejlődésére is)

Filozófiából „Jewish thought”

Filozófia = a bölcsesség szeretete?

- (Turán Tamás előadása, 2015):

„Isten mint akarat” = halákha (I. akarata szerinti életforma, stb.)

↔ „Isten mint bölcsesség” = bibliakommentár (Isten szavának megértése, stb.)
középkori filozófia (‘a bölcsesség szeretete’,
„a” bölcsesség = középkorban ‘isteni bölcsesség’)

- „A” bölcsesség megszerzése a középkorban = a világ és Isten megismerése
 - A kinyilatkoztatás, azaz a Biblia helyes értelmezése által
 - Filozófiai spekuláció (logikai úton történő bizonyítás) által
 - Tapasztalati úton (empíria – vö. kísérletes tudományok)
 - Misztikus élmény által

Teológia, vallásfilozófia és vallásjog általános vallástudományi kontextusban

Isten mint bölcsesség

A vallásos ember célja ennek megismerése

- „Filozófia” = a bölcsesség szeretete.
 - *Alexandriai Philón*: szent könyv-alapúvá teszi az addig nem „bibliocentrikus” görög filozófiát.
 - *Baruch/Benedictus Spinoza*: ismét megszabadítja a filozófiát a szent könyvektől (a modern filoz. kezdete).
- Teológia
- Misztika: ezoterikus bölcsesség megismerése, Isten megtapasztalása.

Isten mint akarat

A vallásos ember célja eszerint élni

Valamint: a mindennapi élet megszervezése.

- *Halákha*: *mi-de-orajta* (tórai), *mi-de-rabbanan* (rabbinikus), *minhag* (szokás)
- *Saría*: isteni eredetű jogrendszer
Fiqh: a saría ember által történő kutatása
- keresztény vallásos etika
+ kánonjog

*A szent könyvek kommentálása:
az isteni bölcsesség és akarat megismerésének a forrása.*

Filozófia = a bölcsesség szeretete?

Lásd a feladott Szaadja- és Maimonides-részleteket!

- A bölcsesség megszerzése a középkorban = a világ és Isten megismerése
 - A kinyilatkoztatás, azaz a Biblia helyes értelmezése által
 - Filozófiai spekuláció (logikai úton történő bizonyítás) által
 - Tapasztalati úton (empíria – vö. kísérletes tudományok)
 - Misztikus élmény által
- Ismeretelmélet: a megismerés útjai hogyan viszonyulnak egymáshoz?
 - Szaadja: a hit (a helyes bibliaértelmezéssel megismerhető kinyilatkoztatott igazság) és a tudás (a logikailag helyes filozófiai-tudományos bizonyítás) ugyanoda vezet.
 - Maimonides: ha ellentmondás a kettő közt, rosszul értelmezzük a Bibliát.
 - Duplex veritas: a megismerés két útja nem feltétlenül vezet ugyanarra az igazságra.
 - Megj.: a középkorban nagyon kevés empirikus tudomány (kivéve: Gersonides).
 - Posztmodern: létezik igazság? A pozitivista tudomány kritikája. A vallás mint élmény.
 - Kabbala: a misztikus élmény keresése.

Joseph B. Soloveitchik (1903-1993)

- Litvániai Soloveitchik rabbi-dinasztia leszármazottja
- A neo-kantiánus Hermann Cohen tanítványa
- A (modern) ortodox *Yeshiva University* teológiai szemináriumának vezetője.
- *Tora u-madda* („Tóra és tudomány”)
 - Samson Raphael Hirsch (német neo-ortodoxia a 19. században)
 - magyar neológia és sokan mások
- *The Lonely Man of Faith; Halakhic Mind; Halakhic Man*
- Rudolf Otto és a vallásfenomenológia hatására:
 - *Cognitive man* — tudományos megismerés.
 - *Homo religiosus* — vallásos áhítat.
 - *Halakhic man* — a halakha a világ megismerésének harmadik útja. Prototípus: Maimonides.

Kabbala: a zsidó misztika

Mi a Kabbala? Több megközelítési lehetőség:

- *A Homo religiosus* útja a világ megismerése felé.
- Misztikus bibliaértelmezés. *Szod*: a Biblia egyik, t.i. misztikus értelmezési módszere (vö. PaRDeSZ= *psat, remez, dras, szod*), például betű- és számmisztikai technikák (*gematria, notarikon, temura*) révén.
- A későókori gnoszticizmus és a koraközépkorban az iszlámban is népszerű neoplatonikus filozófia elemeinek (emanációk és szefirák, kozmikus lélek, lélekvándorlás, stb.) átemelése a zsidó vallási gondolkodásba.

Zsidó misztika

- Késő-ókor: *merkava-misztika*, *hékhalot-irodalom*...
- *Széfer Jecira* (amorai vagy gaoni kor, Palesztina)
- *Haszidé Askenaz* (13. század eleje, Németország) →
- A **Kabbala** kezdetei a 13. századi Provence-ban.
Nahmanides (Rabbi Mose ben Naḥman, 1194–1270).
- Zóhár (főleg *Mose de Leon*, megh. 1305; de a hagyomány az i.sz. 2. században élt *Rabbi Simon bar Joḥai*-nak tulajdonítja)
- Luriánus kabbala a 16. századi Cfatban (Izrael)
 - Jichak Luria (Ari / Arizal, 1534-1572) (Sabbatai Cvi és a luriánus kabbala)
- Azóta is vannak kabbalával foglalkozók (szfaradiak, haszidok, mások)

Haszidizmus és muszár-mozgalom

Kelet-Európa a modernizmus hajnalán:

- Jisrael ben Eliezer Bál Sém Tov – a haszidizmus megalapítója (kb. 1700 – 1760, Lengyelország)
- Sok irányzat. Irodalmi tevékenység szempontjából legfontosabb:
 - Breszlavi Naḥman rabbi
 - Sneur Zalman Lyadi-ból (1745-1813), a Ḥabad haszidizmus megalapítója: *Tanja*.
 - Magyar vonatkozású érdekesség: *Szól a kakas már* (Taub Eizik Izsák nagykállói haszid rabbi hozzátold két versszakot, és ezáltal átértelmezi a magyar népdalt).

A litvis “ellenreakció” (*mitnaged* = ‘[a haszidizmussal] szembenálló’):

- Vilna gaon (Elija ben Slomo Zalman Kremer, 1720-1797)
- Jesiva-mozgalom → muszár-mozgalom: művek erkölcsi kérdésekről (pl. rágalmazás) Volozsin-i Ḥajim 1749-1821, Israel Salanter 1810-1883.

További újkori zsidó szellemi irányzatok (ízelítő)

- Baruch / Benedictus (de) Spinoza (1632-1677)
- Moses Mendelssohn (1729-1786): a *haszkala* = zsidó felvilágosodás atyja
- Abraham Geiger (1810-1874) és a reformmozgalom
- Samson Raphael Hirsch (1808-1888) és a német neo-ortodoxia
- Joseph B. Soloveitchik (1903-1993), Yeshayahu Leibowitz (1903-1994) és a modern ortodoxia
- Martin Buber (1878-1965) és Franz Rosenzweig (1886-1929)
- Theodor Herzl (1860-1904) és a cionizmus
- Abraham Jichak Kook (1865-1935), Cvi Jehuda Kook (1891-1982) és a vallásos cionizmus
- Mordecai Kaplan (1881-1983) és az amerikai rekonstrukcionizmus
- Karl Marx? Sigmund Freud? Lukács György? – hol húzzuk meg a határt?

Következő hetek

- November 13: Haszkala és nyelvújítás; héber irodalom Magyarországon (Bányai Viktória)
- *Olvasnivaló a honlapon:* Jehuda Leib Gordon: a
- November 20: Jiddis irodalom (Komoróczy Szonja)
- November 27: „Perifériák”:tudományok (természettudományok, nyelvészet, földrajz, historiográfia...), valamint karaita irodalom; fordítások; népi irodalom / folklór zsidó nyelveken (Biró Tamás)

November 27-re:

„Perifériák”: tudományok; karaita irodalom;
fordítások; népi irodalom zsidó nyelveken
(Biró Tamás)

November 27-re olvasandó

Olvasandó:

1. Pszeudo-Jozséf ben Gorion ha-Kohén: *Széfer Joszippon*. 1. fejezet, részlet
2. Mose Feinstein: *Igrot Mose*, Orach Chaim 4:17 és 5:7 (Bíró Tamás ford.)
3. Smuel ben Rabbi Jehuda ibn Tibbon: *A Mester művében előforduló idegen szavak magyarázata*. (Schmelowszky Ágoston és Visi Tamás ford.)
Megjelent: Maimonidész: *A tévelygők útmutatója* (Logos Kiadó: Budapest, 1997, pp. 1061-1116), [42.2.1.MN.11.] [pp. 1061-1066](#).
4. Anan ben David: *Széfer ha-micvot*. Fordításban közli: Leon Nemoy (transl., notes): *Karaite Anthology: Excerpts from the Early Literature* (Yale Judaica Series 7; Yale University Press: New Haven and London, 1952 [1980]) [73.2.Nem.1.]. [IV. Dietary laws; V. Sabbath; VIII. Circumcision](#).

Nevek, címek, fogalmak a vizsgára ezen a héten

(Elvárás: egy-két mondatos meghatározás, időben (kb. évszázadra) el tudni helyezni; a Stemberger-könyvből tanulni + Encyclopedia Judaicában és máshol utánanézni.)

- Szaadja (Szádja) gaon
- Jehuda ha-Levi
- Moses Maimonides (RaMBaM)
- Alexandriai Philón
- Ibn Tibbon család
- Kabbala
 - *Zohár*
- Bál Sém Tov
- Vilna Gaon
- Moses Mendelssohn
- *Széfer ha-emunot ve-ha-deot / Hit és tudás*
- *Kuzári*
- *More nevukhim / Tévelygők útmutatója*
- Rabbi Levi ben Gersom / Gersonides
- Nahmanides (r. Mose ben Naḥman)
- *Széfer jecira*
- Jichak Luria (*Arizal*) és a luriánus kabbala
- haszidizmus
- muszár-mozgalom
- B. Spinoza
- Martin Buber

Viszlát jövő szerdán!